



بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ  
In the Name of Allah, the Compassionate the Merciful



# تعامل فرهنگی و اجتماعی علمای شیعه و سنی در حجاز و عراق

حسن احمدیان دلاویز

## سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فرآوری اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالتذگی مراکز آموزشی و پژوهشی، در گرو نظام منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد.

«جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» به عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون آموزشی و پژوهشی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

---

## پیشگفتار

---

پژوهش در زمینه تعامل علمای شیعه و سنی پیشینه‌ای به درازای عمر مذاهب اسلامی دارد. نظر به سیره و سنت علمای اهل تعامل در پیکره جهان اسلام، شناخت شیوه‌های تعامل اندیشمندان شیعه و سنی در عرصه‌های مختلف در قالب پژوهش‌های تاریخی با رویکرد ارائه راهکارهای مناسب جهت ایجاد وحدت و تقریب بین مذاهب مورد توجه کاوشگران تاریخ اسلامی قرار گرفته است.

در پرتو پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی ایران و جامه عمل پوشاندن به منویات امام خمینی علیه السلام و رهبری معظم، عرصه‌ای شگرف برای شناخت اسلام واقعی به جهان بشریت و زمینه‌ای برای تعامل شیعه جعفری با دیگر مذاهب اسلامی فراهم گردید. نهادهای علمی و تحقیقاتی، از جمله جامعه المصطفی العالمیه، تمام تلاش و همت خود را در جهت استفاده از این ظرفیت عظیم به کار گرفته و زمینه‌های لازم جهت گسترش و معرفی تعامل علمای شیعه و سنی در سطح بین‌الملل و جهان اسلام فراهم ساخته است.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی علیه السلام در راستای رسالت‌های داخلی و

بین‌المللی خود و همچنین پر کردن خلاء پژوهشی در این زمینه در اواخر سال ۱۳۹۵ تدوین کلان پروژه‌ای با عنوان «تعامل علمای شیعه و اهل سنت» را تصویب نمود که دارای ریز عناوین متعددی برحسب دوره زمانی و مکانی و ابعاد مختلف تعامل است که هر یک از آن‌ها دارای اهمیت، برجستگی و تأثیرگذاری ممتازی در راستای همگرایی و وحدت پیروان مذاهب اسلامی است. اثر حاضر یکی از محورهای کلان پروژه فوق‌الذکر با عنوان «تعامل فرهنگی و اجتماعی علمای شیعه و سنی حجاز و عراق» است که فاضل ارجمند جناب آقای دکتر حسن احمدیان دلاویز تدوین آن را برعهده داشته است.

ضمن تقدیر از تلاش مولف گرامی، از عنایت ریاست محترم پژوهشکده علوم اسلامی، و همت ناظران علمی پروژه و همه عزیزان در بخش‌های مختلف جامعه المصطفی ع که امکان چاپ و نشر این پژوهش را در قالب یک کتاب فراهم آورده‌اند، تشکر و قدردانی می‌نمائیم.

---

## فهرست

---

مقدمه	۱۵
کلیات تحقیق	۱۹
تبیین موضوع و بیان مسئله	۱۹
ضرورت و اهداف تحقیق	۲۰
پیشینه تحقیق	۲۱
گردآوری اطلاعات و روش تحقیق	۲۳
نوآوری در پژوهش	۲۴
مفاهیم	۲۴
۱. تعامل	۲۴
۲. فرهنگی	۲۶
۳. اجتماعی	۲۸
۴. شیعه	۲۹
۵. اهل سنت	۳۰
۶. حجاز	۳۳
۷. عراق	۳۴
پیشینه و مصادیق تعامل در سیره عملی معصومان <small>علیهم السلام</small>	۳۶

فصل اول: جغرافیای انسانی و جمعیتی پیروان مذاهب اسلامی حجاز و عراق و اوضاع

- سیاسی آن ..... ۴۷
- مقدمه ..... ۴۷
- جغرافیای انسانی پیروان مذاهب اسلامی حجاز و عراق ..... ۴۷
۱. جغرافیای انسانی شیعه و اهل سنت در منطقه حجاز ..... ۴۸
- الف) مکه ..... ۴۸
- ب) مدینه ..... ۵۰
- ج) طائف ..... ۵۲
- د) قطیف ..... ۵۴
۲. جغرافیای انسانی شیعه در منطقه عراق ..... ۵۵
- الف) کوفه ..... ۵۵
- ب) بصره ..... ۵۶
- ج) نجف ..... ۵۷
- د) کربلا ..... ۵۸
- ه) بغداد ..... ۵۹
- و) سامرا ..... ۵۹
- ز) حله ..... ۶۰
- ح) کاظمین ..... ۶۱
- ط) مدائن ..... ۶۱
- جغرافیای انسانی اهل سنت در منطقه عراق ..... ۶۲
- حکومت‌های شیعه در عراق ..... ۶۴
- اوضاع سیاسی منطقه عراق و حجاز ..... ۶۶
۱. اوضاع سیاسی حجاز ..... ۶۶
۲. اوضاع سیاسی عراق ..... ۷۴
- جمع‌بندی فصل اول ..... ۷۹

فصل دوم: تعامل علمی - فرهنگی عالمان شیعه و اهل سنت حجاز و عراق \_\_\_\_\_ ۸۱

مقدمه \_\_\_\_\_ ۸۱

تأسیس مراکز علمی و فرهنگی \_\_\_\_\_ ۸۲

تدریس و تدریس \_\_\_\_\_ ۸۳

۱. ابوعلی فارسی (۲۸۸ ق - ۳۷۷ ق) و ابن جنی (۳۲۱ - ۳۹۲ ق) \_\_\_\_\_ ۸۳

۲. سید رضی (۳۵۹ - ۴۰۶ ق) و اساتید اهل سنت \_\_\_\_\_ ۸۴

۳. تنوخی (۳۵۵ ق - ۴۴۷ ق) و اساتید شیعی \_\_\_\_\_ ۸۵

۴. ابن شجری (۴۵۰ - ۵۴۲ ق) و ابن الانباری (۵۱۳ - ۵۷۷ ق) \_\_\_\_\_ ۸۷

۵. ابن درید ازدی (۲۲۳ - ۳۲۱ ق) و شاگردان اهل سنت \_\_\_\_\_ ۸۸

۶. شیخ طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ ق) و اساتید اهل سنت \_\_\_\_\_ ۸۹

۷. واعظ بلخی (متوفای ۵۹۷ ق) و یوسف بن احمد \_\_\_\_\_ ۹۱

۸. یحیی بن بطریق (۵۲۳ - ۶۰۰ ق) و اساتید اهل سنت \_\_\_\_\_ ۹۲

۹. ابوجعفر یحیی (۵۴۸ - ۶۱۳ ق) و ابن ابی الحدید (۵۸۶ - ۶۵۶ ق) \_\_\_\_\_ ۹۴

۱۰. اربلی (۶۲۰ - ۶۹۳ ق) و علمای اهل سنت \_\_\_\_\_ ۹۵

۱۱. عبدالکریم بن طاووس (۶۴۸ - ۶۹۳ ق) و علمای اهل سنت \_\_\_\_\_ ۹۶

۱۲. جمال الدین ابومحمد حسین (متوفای ۶۸۱ ق) و تاج الدین بن سبّاک \_\_\_\_\_ ۹۸

۱۳. شهید اول (۷۳۴ - ۷۶۷ ق) و اساتید اهل سنت \_\_\_\_\_ ۹۹

۱۴. قطب الدین رازی (۶۴۷ - ۷۶۶ ق) و علمای اهل تسنن \_\_\_\_\_ ۱۰۰

۱۵. ابن اهدل (۷۷۹ - ۸۵۵ ق) و ابن فهد حلی اسدی (۷۵۷ - ۸۴۱ ق) \_\_\_\_\_ ۱۰۱

۱۶. محقق کرکی (۸۷۰ - ۹۴۰ ق) و اساتید اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۰۳

۱۷. احسن بن محمد المکی و عبدالقادر طبری \_\_\_\_\_ ۱۰۴

۱۸. حرفوشی حریری عاملی (متوفای ۱۰۵۱ ق) و اساتید اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۰۵

۱۹. بدرالدین حسن بن علی الحسینی (۹۴۲ - ۹۹۹) و اساتید اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۰۵

۲۰. صدرالدین محمد جبل عاملی (۱۱۹۳ - ۱۲۶۴ ق) و صبغة الله افندی \_\_\_\_\_ ۱۰۷

۲۱. محمد حسین کاشف الغطاء (۱۲۹۴ - ۱۳۷۳ ق) و شیخ محمد بخیت (۱۲۷۱) \_\_\_\_\_ ۱۲۷

\_\_\_\_\_ (۱۳۵۴ ق) ۱۰۸



۱۱۲. صدور اجازه نامه \_\_\_\_\_
۱۱۳. اجازه نامه علمای اهل سنت به اندیشمندان شیعه \_\_\_\_\_
- الف) اجازه برهان الدین (۶۰۰- ۶۸۷ق) به علامه حلی (۶۴۷- ۷۲۶ق) - ۱۱۳
- ب) اجازه صاغانی (۵۷۷- ۶۵۰ق) به شماری از عالمان شیعه \_\_\_\_\_ ۱۱۴
- ج) اجازه نامه ابن ابی الحدید (۵۸۶- ۶۵۶ق) به ابن علقمی (۵۹۱- ۶۵۶ق) ۱۱۵
- د) اجازه نامه شهید اول (۷۳۴- ۷۶۷ق) از علمای اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۱۶
- ه) اجازه نامه محقق کرکی (۸۷۰- ۹۴۰ق) از علمای اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۱۸
- و) اجازات آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۳- ۱۳۸۹ق) از علمای اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۱۹
- ز) اجازه نامه بتانی به روضاتی اصفهانی (۱۳۰۸- ۱۳۹۱ش) \_\_\_\_\_ ۱۲۱
- ح) اجازه نامه علوی مالکی به جلالی حائری \_\_\_\_\_ ۱۲۲
- ط) اجازه نامه ابو عبد الله زنجانی (۱۳۰۹- ۱۳۶۰ق) از علمای سنی \_\_\_\_\_ ۱۲۳
- ی) اجازه موسوی رفاعی (متوفای ۱۳۲۵ق) به آیت الله مرعشی نجفی (۱۳۲۰- ۱۴۱۱ق) \_\_\_\_\_ ۱۲۴
۲. اجازه نامه علمای شیعه به اندیشمندان اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۲۶
- الف) اجازه اربلی (۶۲۰- ۶۹۳ق) به عالمان اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۲۶
- ب) اجازه ابن الرفاعی به ابن فوطی (۶۴۲- ۷۲۳ق) \_\_\_\_\_ ۱۲۷
۳. اجازه علامه حلی (۶۴۷- ۷۲۶ق) به علمای سنی \_\_\_\_\_ ۱۲۸
- اجازه علامه حلی (۶۴۷- ۷۲۶ق) به ابن صباغ کوفی \_\_\_\_\_ ۱۲۹
۴. اجازه ابن فهد هاشمی به ابن طولون (۸۸۰- ۹۵۳ق) \_\_\_\_\_ ۱۲۹
- مناظره و گفتگوهای علمی \_\_\_\_\_ ۱۳۲
۱. مناظرات شیخ مفید (۳۳۶- ۴۱۳ق) با عالمان اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۳۴
۲. گفتگوی علمی علمای عراق در عهد آل بویه \_\_\_\_\_ ۱۳۹
۳. مناظره سید حسین بن علی علوی و شیخ عباسی \_\_\_\_\_ ۱۳۹
۴. گفتگوی علمی ابن شجری (۴۵۰- ۵۴۲ق) و زمخشری (۴۶۷- ۵۳۸ق) - ۱۴۴
۵. مناظرات ابو جعفر یحیی (۵۴۸- ۶۱۳ق) با ابن ابی الحدید (۵۸۶- ۶۵۶ق) - ۱۴۵
- محورهای اساسی مناظرات ابو جعفر و ابن ابی الحدید \_\_\_\_\_ ۱۴۷
- کلیات روش ابو جعفر در مناظرات \_\_\_\_\_ ۱۵۰

۶. مناظرات ابن طاووس (۵۸۹- ۶۶۴ق) و عالمان اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۵۱
۷. مناظره علمی علامه حلی (۶۴۷- ۷۲۶ق) با تاج الدین علی تبریزی \_\_\_\_\_ ۱۵۴
۸. مناظره ابن فهدحلی (۷۵۷- ۸۴۱ق) با شماری از علمای سنی \_\_\_\_\_ ۱۵۵
۹. گفتگوی علمی شهید ثانی (۹۱۱- ۹۶۵ق) با ابوالحسن بکری \_\_\_\_\_ ۱۵۶
۱۰. مناظره خاتون ابادی (۱۰۳۱- ۱۱۱۶ق) با شیخ ابراهیم \_\_\_\_\_ ۱۵۷
۱۱. مناظره شیخ عبدالهادی (متوفای ۱۳۳۳ق) با شماری از علمای حنبلی \_\_\_\_\_ ۱۵۸
۱۲. مناظره علامه شرف الدین (۱۲۹۰- ۱۳۷۷ق) با عبدالعزیز (۱۸۸۰- ۱۹۵۳م) \_\_\_\_\_ ۱۶۰
۱۳. مناظره کاشف الغطاء (۱۲۹۴- ۱۳۷۳ق) و احمد امین (۱۳۰۵- ۱۳۷۳ق) \_\_\_\_\_ ۱۶۱
۱۴. مناظره علامه مظفر (۱۳۲۲- ۱۳۸۳ق) و علمای اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۶۲
۱۵. مناظره سلطان الواعظین (۱۳۱۴- ۱۳۹۱ق) با علمای اهل تسنن \_\_\_\_\_ ۱۶۳
۱۶. مناظره آیت الله شیرازی (۱۳۰۹- ۱۴۰۵ق) و عالم سنی \_\_\_\_\_ ۱۶۴
۱۷. مناظره تویسرکانی قمی (۱۳۱۵- ۱۳۹۰ش) با علماء سنی \_\_\_\_\_ ۱۶۷
۱۸. مناظرات شیخ الازاری با علمای اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۶۸
۱۹. مناظرات سیدعلی بطحایی (زنده در ۱۳۹۳ق) با علمای اهل سنت \_\_\_\_\_ ۱۶۹
- موضوعات و محورهای مناظره علمای فریقین \_\_\_\_\_ ۱۶۹
- پیامدهای مناظره علمای شیعه و اهل سنت حجاز و عراق \_\_\_\_\_ ۱۷۰
- جمع بندی \_\_\_\_\_ ۱۷۱
- اهداء آثار علمی به یکدیگر \_\_\_\_\_ ۱۷۲
۱. اهداء شرح نهج البلاغه به جوینی (۶۲۳- ۶۸۱ق) \_\_\_\_\_ ۱۷۲
۲. اهداء چند اثر به ابن علقمی (۵۹۱- ۶۵۶ق) \_\_\_\_\_ ۱۷۳
۳. اهداء «الدر النظیم» به ابن طاووس (۶۴۸- ۶۹۳ق) \_\_\_\_\_ ۱۷۵
- درخواست نگارش یا ترجمه کتاب \_\_\_\_\_ ۱۷۶
۱. مصباح السالکین \_\_\_\_\_ ۱۷۷
۲. قواعد المرام في علم الکلام \_\_\_\_\_ ۱۷۷
۳. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید \_\_\_\_\_ ۱۷۹
۴. العزیه (المسائل العزیه) \_\_\_\_\_ ۱۷۹
۵. ترجمه کتاب زیج الغ بیگ \_\_\_\_\_ ۱۸۰

۱۸۲. خلاصه نویسی \_\_\_\_\_
۱۸۳. ۱. کتاب التذکره فی النحو \_\_\_\_\_
۱۸۳. ۲. شرح نهج البلاغه \_\_\_\_\_
۱۸۴. مکاتبات علمی و فرهنگی \_\_\_\_\_
۱۸۵. ۱. مکاتبه خواجه نصیر (۵۹۷ه.ق - ۶۷۲) با محمد بن شرف الدین \_\_\_\_\_
۱۸۶. ۲. علامه حلی (۶۴۷ - ۷۲۶ق) و قاضی بیضاوی (متوفی ۶۸۵) \_\_\_\_\_
۱۸۷. ۳. ابن ادریس (۵۴۳ - ۵۹۷ق) و شماری از علمای سنی \_\_\_\_\_
۱۸۷. ۴. علی بن حسن بن شدقم (متوفای ۹۶۰ق) و علمای اهل سنت مدینه \_\_\_\_\_
۱۸۹. ۵. مکاتبه محمد صدرالدین و چهارسوقی اصفهانی (۱۲۹۴ - ۱۳۷۷ق) \_\_\_\_\_
۱۹۰. ۶. عبدالکریم زنجانی (۱۳۰۴ - ۱۳۸۸ق) و شیخ مراغی (۱۳۰۰ - ۱۳۷۱ق) \_\_\_\_\_
۱۹۱. ۷. شیخ عبدالحسین رشتی (۱۳۲۱ - ۱۴۱۰) و دارالتقرب \_\_\_\_\_
۱۹۲. ۸. نامه شیخ مرتضی آل یاسین (۱۳۱۴ - ۱۳۷۲ق) به شیخ شلتوت (۱۳۱۰ - ۱۳۸۳ق) \_\_\_\_\_
۱۹۳. ۹. نامه شیخ شلتوت به سید محسن حکیم (۱۳۰۶ - ۱۳۹۰ق) \_\_\_\_\_
۱۹۶. جمع بندی فصل دوم \_\_\_\_\_
۱۹۹. فصل سوم: تعامل سیاسی و اجتماعی عالمان شیعه و اهل سنت حجاز و عراق \_\_\_\_\_
۱۹۹. مقدمه \_\_\_\_\_
۲۰۰. تعامل سیاسی علمای شیعه و اهل سنت حجاز و عراق \_\_\_\_\_
۲۰۰. ۱. صدور فتوای مشترک \_\_\_\_\_
۲۰۱. ۲. همراهی و تعامل در حرکت اعتراضی \_\_\_\_\_
۲۰۱. الف) حرکت اعتراضی علیه استبداد \_\_\_\_\_
۲۰۲. ب) تشکیل کمیته مشترک \_\_\_\_\_
۲۰۳. ج) صدور اعلامیه و بیانیه مشترک \_\_\_\_\_
۲۰۴. د) برگزاری جلسات سیاسی مشترک \_\_\_\_\_
۲۰۶. ه) تأسیس جنبش ملی در عراق \_\_\_\_\_
۲۰۸. تعامل اجتماعی علمای شیعه و اهل سنت حجاز \_\_\_\_\_
۲۰۸. ۱. همکاری در ساخت مراکز عبادی نظیر کعبه و مسجد \_\_\_\_\_

۲. همکاری در مدیریت شهری ..... ۲۰۹
۳. حضور در مراکز علمی و فرهنگی یکدیگر ..... ۲۱۰
- الف) حضور واعظ بلخی (۵۹۷ق) در نظامیه بغداد ..... ۲۱۰
- ب) حضور ابو محمد (۶۸۱ق) در مستنصریه بغداد ..... ۲۱۲
- ج) بازدید هیة الدین از مرکز فرهنگی اهل سنت ..... ۲۱۲
- د) سخنرانی عبدالکریم زنجانی در مراکز اهل سنت ..... ۲۱۳
- هـ) حضور کاشف الغطاء در الازهر مصر ..... ۲۱۷
۴. مرادوات دوستانه و خانوادگی میان اندیشمندان فریقین ..... ۲۱۸
- الف) مرادوات دوستانه و صمیمی ..... ۲۱۹
- یکم. بحرانی (۶۳۶ - ۶۹۹ق) و جوینی (۶۲۳ - ۶۸۱ق) ..... ۲۱۹
- دوم. مرادوات اربلی (۶۲۰ - ۶۹۳ق) و جوینی (۶۲۳ - ۶۸۱ق) ..... ۲۲۱
- سوم. ابن طاووس (۶۴۸ - ۶۹۳ق) و ابن فوطی (۶۴۲ - ۷۲۳ق) ..... ۲۲۲
- چهارم. ابن ابی الحدید (۵۸۶ - ۶۵۶ق) و ابن معد موسوی (متوفای ۶۳۰ق) ..... ۲۲۲
- پنجم. ابن صلیا و عمیدالدین بن عباس حنبلی ..... ۲۲۳
- ششم. محقق ثانی (۸۷۰ - ۹۴۰ق) و شماری از علمای اهل سنت ..... ۲۲۴
- هفتم. کاشف الغطاء (۱۲۹۴ - ۱۳۷۳ق) و شیخ بخیت (۱۲۷۱ - ۱۳۵۴ق) ..... ۲۲۵
- هشتم. مرادوه میرداماد (۹۶۰ - ۱۰۴۱ق) و علمای بغداد ..... ۲۲۶
- ب) ارتباطات خانوادگی ..... ۲۲۷
۵. حضور در مراسم‌های دینی و مذهبی از قبیل مجالس سوگواری، نماز جماعت، نماز جمعه، نماز عید و تشیع پیکر همدیگر ..... ۲۲۹
- الف) اقامه نماز جماعت مشترک ..... ۲۳۰
- یکم. اقامه نماز مشترک در مکه مکرمه ..... ۲۳۱
- دوم. اقامه نماز جماعت در بیت المقدس ..... ۲۳۲
- ب) حضور در مراسم جشن دینی ..... ۲۳۴
- ج) حضور در تشییع جنازه ..... ۲۳۵
- یکم. حضور اهل سنت در تشییع پیکر شیخ مفید ..... ۲۳۶
- دوم. برپایی جشن از سوی الازهر به افتخار زنجانی ..... ۲۳۷

- سوم. حضور عبدالباسط در تشییع پیکر علمای شیعه \_\_\_\_\_ ۲۳۸
۶. برگزاری و حضور در کنگره‌های مشترک \_\_\_\_\_ ۲۳۹
- الف) کنگره دانشمندان مسلمان و عرب در دمشق \_\_\_\_\_ ۲۴۰
- ب) کنگره اسلامی بیت المقدس \_\_\_\_\_ ۲۴۲
- ج) کنفرانس کربلا علیه وهابیت \_\_\_\_\_ ۲۴۵
- د) کنگره پاکستان \_\_\_\_\_ ۲۴۶
- ه) کنگره هندوستان \_\_\_\_\_ ۲۴۷
- و) کنگره نجف اشرف \_\_\_\_\_ ۲۴۸
- ز) نشست علمای عراق در مقابله با الحاد \_\_\_\_\_ ۲۵۰
- جمع‌بندی فصل سوم \_\_\_\_\_ ۲۵۰
- فصل چهارم: پیامدها و آسیب‌های تعامل عالمان شیعه و اهل سنت در حجاز و عراق - ۲۵۵
- مقدمه \_\_\_\_\_ ۲۵۵
- پیامدهای تعامل علمای شیعه و سنی حجاز و عراق \_\_\_\_\_ ۲۵۶
۱. کاهش اختلافات و بهبود روابط پیروان فرقه‌های مختلف اسلامی \_\_\_\_\_ ۲۵۶
۲. ایجاد رویکرد مثبت نسبت به شریعت اسلام \_\_\_\_\_ ۲۵۸
۳. رفع تهمت و اتهام از فرقه‌های اسلامی \_\_\_\_\_ ۲۵۹
۴. ارتقاء فرهنگ و تمدن اسلامی \_\_\_\_\_ ۲۶۰
۵. زمینه سازی فرهنگ مقاومت \_\_\_\_\_ ۲۶۱
۶. رفع محدودیت‌ها و ممنوعیت‌ها \_\_\_\_\_ ۲۶۲
- آسیب‌های تعامل علمای شیعه و سنی \_\_\_\_\_ ۲۶۳
۱. عملیاتی نشدن مصوبات جلسات و نشست‌ها \_\_\_\_\_ ۲۶۳
۲. دخالت و کارشکنی استعمار \_\_\_\_\_ ۲۶۴
۳. پرهیز از فراموش کردن گذشته \_\_\_\_\_ ۲۶۶
- جمع‌بندی فصل چهارم \_\_\_\_\_ ۲۶۷
- جمع‌بندی نهایی \_\_\_\_\_ ۲۶۹
- منابع \_\_\_\_\_ ۲۷۵

---

## مقدمه

---

نگاشتن موضوعاتی در راستای اثبات پیشینه تعاملی میان علماء فرق و مذاهب، می‌تواند فصلی نو در ارتباط مثبت و سازنده عالمان، قلمداد شود، چرا که علم در بستر گفت‌وگو و مبادله اندیشه‌ها قد کشیده و بالنده می‌گردد. اندیشه تقریب میان مذاهب اسلامی و نزدیک‌سازی اندیشه‌ها همواره در ذهن عالمان مسلمان وجود داشته است.

عالمان شیعه و اهل سنت در طول تاریخ همواره با یکدیگر در گفت‌وگو بوده و در بسیاری موارد از کرسی‌های درس یکدیگر بهره می‌بردند و در مناظرات و تعاملات علمی از محضر یکدیگر استفاده می‌کردند. اساساً اسلام دین گفت‌وگو و تعامل است و این معنا از ابتدای ظهور این مکتب آسمانی محسوس و روشن بوده است. نبی اکرم ﷺ از ابتدای بعثت خویش اساس کار را بر دعوت و گفت‌وگو با ادیان و اقوام مختلف قرار داده و در دوران هجرت، با یهود و نصاری پیمان‌های متعدد بست، از این رو گفت‌وگو و تعامل اولین گزینه اسلام بود و جنگ و جهاد با محاربان تنها زمانی اتفاق می‌افتاد که پیمان محکم را نقض کرده و تعامل مثبت را برنمی‌تافتند، در زمان ائمه معصومین علیهم‌السلام نیز که فرق اسلامی در

حال شکل‌گیری و گسترش بود، جلوه‌های ارتباط با فرق گوناگون بالاخص در دوره امامان صادقین که کرسی‌های درس و مناظره به نحو گسترده شکل گرفته بود، مشهود بوده است.

پیگیری اندیشه تعامل در زمانی که تصویر هراسناکی از اسلام در حال ارائه است و اندیشه اسلام‌هراسی در گستره وسیعی در حال اشاعه است، می‌تواند روزه‌های ارتباط مثبت و گفت‌وگو میان فرق را بگشاید. متأسفانه تصویر ارائه شده توسط فرق ضال‌ه‌ای چون وهابیت و گروه‌های تکفیری که تنها نمادی توحش و افسارگسیختگی جاهلی را به دنبال دارد به‌عنوان تصویر اسلام در حال انتشار است و در این موقعیت، یادآوری دوران تعامل و گفتگوی اسلام و احیای سنت تعامل علمی و فرهنگی می‌تواند فضایی متفاوت و قابل قبول ارائه نماید.

تعامل عالمان شیعه و اهل سنت در موضوعات مختلفی چون علم و فرهنگ و مسائل اجتماعی وجود داشته و هرکدام از دو نوع تعامل فرهنگی و اجتماعی نیز از طرق و شیوه‌های گوناگون قابل پیگیری است. در کتاب حاضر اقسام مختلف تعامل در دو حوزه فرهنگی و اجتماعی مورد مطالعه قرار گرفته و ارتباط چشمگیر علمای مسلمان در دو منطقه مهم جهان اسلام یعنی حجاز و عراق به تصویر کشیده شده است. در میانه این قرون، عالمان بزرگی چون شیخ مفید، شیخ طوسی، سید مرتضی، سید رضی، ابن‌شهرآشوب، کاشف الغطاء، ابن‌الغوطی، علی بن حسن بن شدقم، احسن بن محمد المکی و ابراهیم بن احمد حمدی المدنی، حضور داشته‌اند که هر یک کتب فراوان در موضوعات مختلف قرآنی، حدیثی، فقهی و فلسفی نگاشته و بعضاً صاحب مکاتب علمی ماندگاری بوده‌اند و در

تکون اندیشه علمی خویش از محضر علمای بلاد بهره برده و از طریق کرسی‌های درس و مناظره، اندیشه خویش را گسترش داده یا به جرح و تعدیل افکار می‌پرداختند.

در پایان شایسته است مراتب سپاس و قدرانی خویش را نسبت به همه عزیزانی که در به ثمر رسیدن این اثر تلاش نموده‌اند، ابراز داشته و از مسوولان و دست اندرکاران پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ و مدیریت محترم پژوهشگاه جناب حجت‌الاسلام دکتر حسن رضایی، رئیس پژوهشکده علوم اسلامی جناب حجت‌الاسلام دکتر عزالدین رضا نژاد و ناظر علمی پروژه جناب آقای دکتر حسین عبدالحمیدی که در طول تدوین اثر ما را مدد رساندند، قدردانی نمایم. همچنین مراتب قدردانی خود را از جناب آقای دکتر عبدالمجید ناصری که کار ارزیابی نهایی اثر را برعهده داشتند، اعلام می‌نمایم.

همچنین به این نکته اذعان داریم که این اثر با وجود تلاش مجدانه در تحقیق و غنای علمی و تفحص زیاد در منابع موجود، مانند هر اثر پژوهشی و دست‌نوشته بشری، خالی از خطا و نسیان نیست، از این رو از هر ایده تکمیلی و نظر اصلاحی مخاطبان و خوانندگان بزرگوار استقبال خواهد شد.

با سپاس و احترام

حسن احمدیان دلاویز